

Potencjał turystyczny obiektów związanych z dawną Pozycją Pomorską

Tourism potential of objects connected with former Pommernstellung fortified line

Michał Kupiec, Elżbieta Dusza

Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny, Katedra Ochrony i Kształtowania Środowiska
ul. Słowackiego 17, 71-434 Szczecin, Polska
e-mail: mkupiec@zut.edu.pl

Abstract. Built in the thirties of the twentieth century German fortified line of Pommernstellung belongs to a major tourist attractions of the Lakeland areas of Pomerania. Mostly ruined objects are scattered in attractive and differentiated landscape. Unfortunately, access conditions and tourist infrastructure associated with them is underdeveloped. Moreover, what is missing is the broad concept of protection for such a large group of fortification objects also in scope of very specific target group of tourist interested in such attractions. The paper presents the results of the tourism attractiveness valuation for more than 500 shelters and pillboxes, creating a fortified line of the Pommernstellung. Objects characterized by high cognitive and historical values were identified with perspective of incorporating them into broader touristic product. Fragments of fortified line with still existing remnants of fortified landscape were identified also as most valuable areas for historic and battlefield tourism development.

Słowa kluczowe: waloryzacja turystyczna, Wał Pomorski, krajobraz forteczny, fortyfikacje

Key words: tourism valuation, Pommernstellung, fortified landscape, fortifications

Turystyka historyczna i militarna stanowi specyficzną odmianę spędzania wolnego czasu. Od swoich zwolenników wymaga dużej wiedzy i przygotowania, co wyklucza w pewnym sensie jej masowość. Z drugiej strony turystyka kulturowa posiada olbrzymi potencjał edukacyjny i wychowawczy, popularyzując wiedzę historyczną oraz kształtując świadomość społeczną, zwłaszcza na poziomie „Małych Ojczyzn”. Budowle fortyfikacyjne stanowią atrakcję turystyczną związaną w szczególności z krajobrazem, który przecież pełnił podstawową rolę w lokalizacji obiektów. Cechą krajobrazów inżynierskich, a więc i fortecznych, jest ich efemeryczność; były one zarówno szybko tworzone poprzez głębokie przekształcenie zastanego krajobrazu, jak i szybko traciły funkcję użytkową, czego przykładem jest także pozycja Pommernstellung (Myczkowski et al. 2008, Środulska-Wielgus, Wielgus 2007).

Inną cechą wyróżniającą turystykę militarną jest jej odbiorca – preferencje osób zwiedzających fortyfikacje oraz inne obiekty militarne są odmienne w porównaniu z odbiorcą masowym, utrudniając w pewnym stopniu właściwą adaptację obiektów (ryc. 1).

W pracy przedstawiono wyniki inwentaryzacji istniejących i czytelnych obiektów (schronów, jazów, pozostałości wież oraz fortyfikacji polowych), które waloryzowano pod kątem ich atrakcyjności turystycznej w kategoriach technicznych oraz kulturowo-krajobrazowych. Spośród niemal 500 zidentyfikowanych obiektów przedstawiono obiekty najcenniejsze i potencjalnie atrakcyjne dla turystów o różnych preferencjach. Oceniano również stopień zachowania i czytelność obiektów oraz zinwentaryzowano zachowane większe elementy pancerne (kopuły,

dzwony oraz płyty pancerne). Biorąc pod uwagę atrakcyjność krajobrazu, powiązania infrastrukturalne, wytypowano obszary o najwyższym potencjale turystycznym oraz wskazano możliwości włączenia obiektów fortyfikacyjnych do oferty turystycznej regionu.

Turysta militarny	Turysta masowy
<ul style="list-style-type: none"> • Trudno dostępna lokalizacja • Pokonywanie trudności związanych z eksploracją obiektu • Satysfakcja z odnalezienia ukrytych obiektów oraz informacji o nim • Nieoświetlone, niedostępne podziemne pomieszczenia • Zachowane oryginalne elementy wyposażenia, napisy, malowanie 	<ul style="list-style-type: none"> • Bezpieczeństwo • Łatwość dojazdu • Oświetlenie • Obsługa przewodnicka • Estetyka obiektu • Dodatkowe atrakcje

Ryc. 1. Kryteria atrakcyjności obiektów militarnych dla wyspecjalizowanego i masowego odbiorcy
 Fig. 1. Attractiveness criteria of military objects for specialized and common tourists

Rys historyczny i charakterystyka obiektów Pozycji Pomorskiej

Budowle związane z dawną Pozycją Pomorską (Wałem Pomorskim) ukryte są w lasach i wśród jezior Pojezierzy: Drawskiego, Szczecineckiego i Wałeckiego. Położone w znacznym rozproszeniu w bardzo urozmaiconym krajobrazowo regionie pojeziernym stanowią raczej trudno dostępną atrakcję turystyczną. Zespół obiektów fortyfikacyjnych Wału Pomorskiego stanowi ponad 800 betonowych budowli – schronów biernych, stanowisk ogniowych, wież obserwacyjnych oraz jazów, połączonych siecią fortyfikacji polowych. Decyzję o budowie fortyfikacji podjęto w roku 1930. Prace budowlane prowadzono w latach 1932–1939, a w latach 1944–45 uzupełniono je fortyfikacjami polowymi (Sadowski 2011). Umocnienia miały charakter półstały, tzn. betonowe schrony rozmieszczono w pojedynczej linii, która miała być rozbudowana w głąb i uzupełniona pozycją polową. Schrony rozmieszczono w kilkusetmetrowych odległościach, wykorzystując urozmaiconą rzeźbę terenu. Przebieg linii wyznaczały elementy rzeźby terenu: ciągi jezior i rynien polodowcowych, a także doliny rzek. Początek Wału zaplanowano w okolicach Gorzowa Wielkopolskiego, a wybudowane odcinki kończyły się w Białym Borze. Większość obiektów to małe, często jednoizbowe obiekty, stanowiące ukrycie dla karabinu maszynowego, wykonywane jednak w licznych, eksperymentalnych wariantach. Na północnym odcinku wybudowano także dość liczne schrony bierne (ukrycia dla grupy żołnierzy). Niewralgiczne fragmenty pozycji wzmocniono schronami ciężkimi, tzw. B-werkami (od klasy odporności na ostrzał B). Wykonano także dwie grupy warowne połączone podziemnymi poternami (Góra Wisielcza oraz Śmiadowska). Pozycja Pomorska miała w pewnym sensie charakter eksperymentalny i nie pozbawiona była błędów koncepcyjnych czy projektowych (Miniewicz, Perzyk 1997). W roku 1944 fortyfikacje uległy reaktywacji, rozbudowano pozycje polowe i obsadzono je załogą. Pod koniec wojny, w marcu 1945 r., pozycja została przełamana m.in. przez żołnierzy 1 Armii Wojska Polskiego. Po wojnie, w latach 1945–47 obiekty po uprzedniej inwentaryzacji były wysadzane, głównie w celu odzyskania wysokogatunkowej stali, z której wykonane były elementy pancerne. W wyniku tego znaczna część obiektów jest dziś w poważnym stopniu zniszczona i nieczytelna. Ponieważ większość obiektów była wyposażona w czołowe płyty pancerne, po demontażu ich pierwotny wygląd uległ znacznemu zniekształceniu. W okresie komunistycznym obiekty stały się elementem polityki propagandowej, jednocześnie po raz pierwszy zyskując wymiar atrakcji turystycznej. W rejonie umocnień zorganizowano 2 skanseny bojowe upamiętniające kluczowe miejsca walk, zorganizowano Muzeum Przełamania Wału Pomorskiego w Mirosławcu oraz ekspozycje w muzeach w Szczecinku i Wałczu. Wyznakowano szlaki turystyczne oraz organizowano imprezy turystyczne, których osnową były schrony Wału oraz związana z nimi historia. Elementem, który przetrwał okres powojenny w zadziwiająco czytelnym stanie, są ślady fortyfikacji polowych, do dziś łatwe do identyfikacji i umożliwiające zwiedzającym orientację w terenie.

Metodyka badań

W pracy przedstawiono wyniki waloryzacji obiektów Pozycji Pomorskiej pod kątem atrakcyjności turystycznej. Głównymi kryteriami oceny była ich atrakcyjność dla turysty zainteresowanego obiektami fortecznymi (podzielona na kategorie atrakcyjności architektoniczno-technicznej oraz krajobrazowo-kulturowej). W bazie danych uwzględniono również szereg dodatkowych informacji (odporność konstrukcyjna, cechy położenia i otoczenia). Badaniem objęto obiekty położone na odcinku od północnego krańca pasa fortyfikacji w okolicach Białego Boru do doliny Drawy na południu, pozostawiając poza oceną odcinek wzdłuż Drawy oraz Noteci i Warty. Prace objęły ponad 500 obiektów tworzących do dziś czytelny zarys systemu fortyfikacji w terenie. Oceny dokonywano na podstawie zwiadu terenowego oraz informacji literaturowych (Miniewicz, Perzyk 1997, Dudek, Sadowski 2006, Sadowski, Żabski 2009, Raczkowiak 2009). W geobazie zawarto następujące informacje:

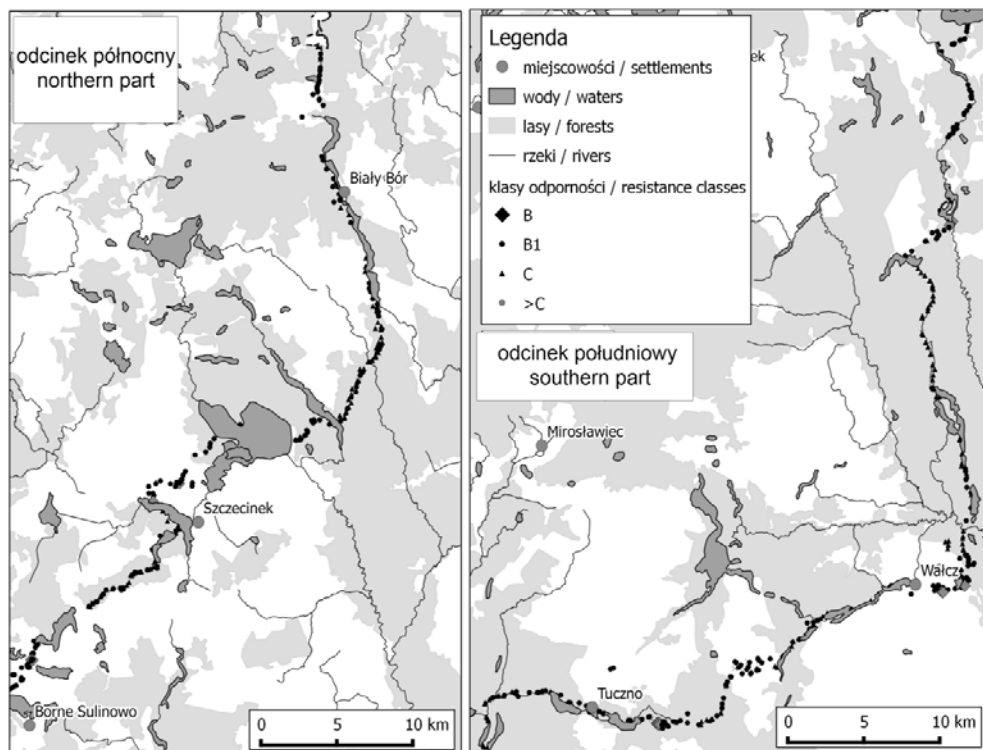
- **odporność:** według klasyfikacji niemieckiej, uwzględniono zastosowane w obiektach klasy B, B1, C oraz obiekty lekkie poniżej klasy C;
- **typ:** wyróżniono klasy schronów biernych, bojowych bez pomieszczeń pogotowia (jedno i dwusektorowych), bojowych z ukryciem dla drużyny oraz bojowych wielosektorowych;
- **stan:** określany jako brak uszkodzeń, lekko uszkodzony, częściowo uszkodzony, silnie uszkodzony;
- **otoczenie:** las, pole, tereny podmokłe, tereny zabudowane;
- **lokalizacja związana z wodą:** tak (położenie wzdłuż brzegów jezior lub rzek), nie;
- **zachowane pancerze:** inwentaryzowano zachowane płyty i dzwony pancerne, bez uwzględnienia niewielkich pancerzy np. strzelnic;
- **atrakcyjność architektoniczno-techniczna:** ocena walorów pod kątem turystyki fortecznej; zastosowano cztery klasy bonitacji obiektów:
 - 4 – obiekty grup warownych, obiekty z zachowanymi pancerzami,
 - 3 – pozostałe B-werki, obiekty wielokondygnacyjne, ciekawe i nietypowe konstrukcje,
 - 2 – typowe obiekty w dobrym stanie,
 - 1 – typowe obiekty w złym stanie, małe stanowiska jednoizbowe;
- **atrakcyjność kulturowo-krajobrazowa:** ocena walorów pod kątem historycznym oraz krajobrazowym; zastosowano cztery klasy bonitacji obiektów:
 - 4 – obiekty tworzące zespoły krajobrazu fortecznego, położone w atrakcyjnym przyrodniczo terenie, związane z ważnymi wydarzeniami historycznymi,
 - 3 – obiekty w czytelnym krajobrazie fortecznym, położone w urozmaiconym terenie,
 - 2 – obiekty położone w mało przekształconym krajobrazie, zachowane ślady krajobrazu fortecznego (równie ogniowe, transeje, przeszkody),
 - 1 – silnie uszkodzone obiekty, brak krajobrazowych powiązań z innymi obiektami, znikome pole widzenia, trudno dostępne.

Wyniki badań

W waloryzacji atrakcyjności turystycznej uwzględniono 506 obiektów wciąż czytelnych w terenie na badanym odcinku (ryc. 2). Pod względem projektowanej odporności zinwentaryzowano 24 ciężkie schrony wybudowane w odporności B, 299 stanowisk w klasie B1, 174 obiekty w klasie C oraz 17 w klasie poniżej C, którą tworzyły obiekty nie będące w zasadzie schronami (wieże obserwacyjne, jazy, drogowe zapory przeciwpancerne).

Widoczny jest ścisły związek projektowanego rozmieszczenia obiektów z ciągami przeszkód wodnych: dolin rzek oraz południkowo rozmieszczonych ciągów jeziornych – ponad połowę (około 280 obiektów) umieszczono w bezpośrednim ich pobliżu. Współcześnie ta cecha znacznie podnosi turystyczną atrakcyjność krajobrazową schronów. W okresie niemal 80 lat, jakie upłynęły od zniknięcia pierwotnej funkcji linii umocnień, znaczącym przekształceniom uległo pokrycie terenu. Podobnie jak w innych częściach Pomorza znaczącemu przyrostowi uległa powierzchnia lasów, a zniknęły płaty obszarów podmokłych. Wskutek tego znaczna część obiektów, pierwotnie umieszczona na polach z dobrym zasięgiem widoczności, dziś położona jest w lasach. Zniknęły również celowo wykonywane przesieki. Obecnie 66% inwentaryzowanych obiektów położona jest w lasach,

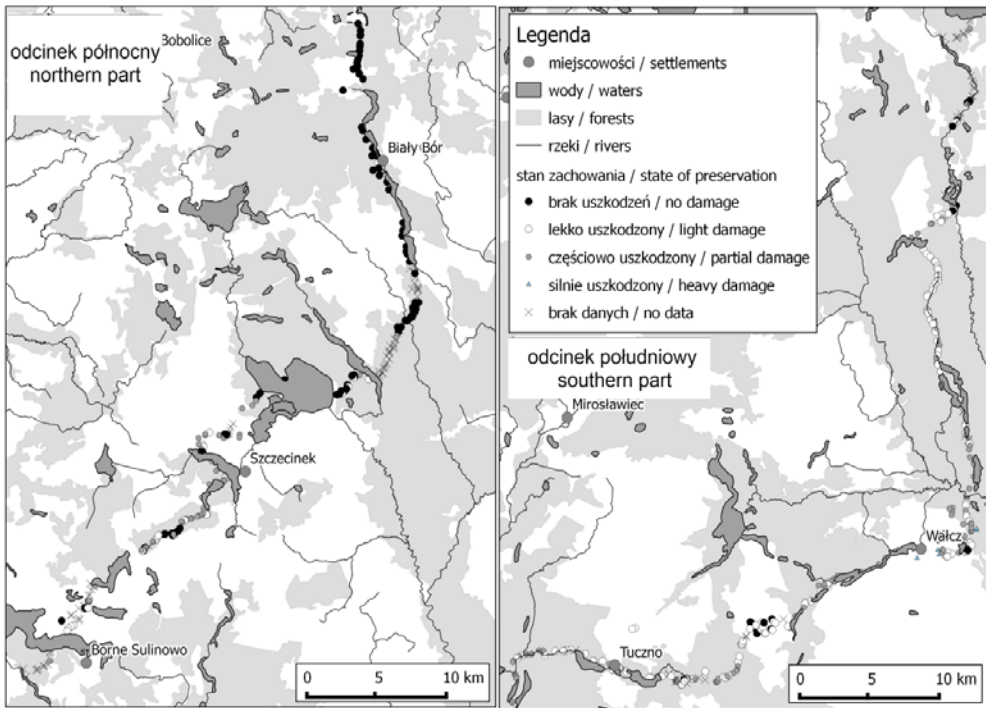
około 11% na terenach podmokłych, a jedynie 15% na polach uprawnych i innego rodzaju terenach otwartych. Skutkiem jest niemal całkowity zanik cech krajobrazu fortecznego związanych z możliwością obserwacji zespołów obiektów oraz zasięgami widoczności.

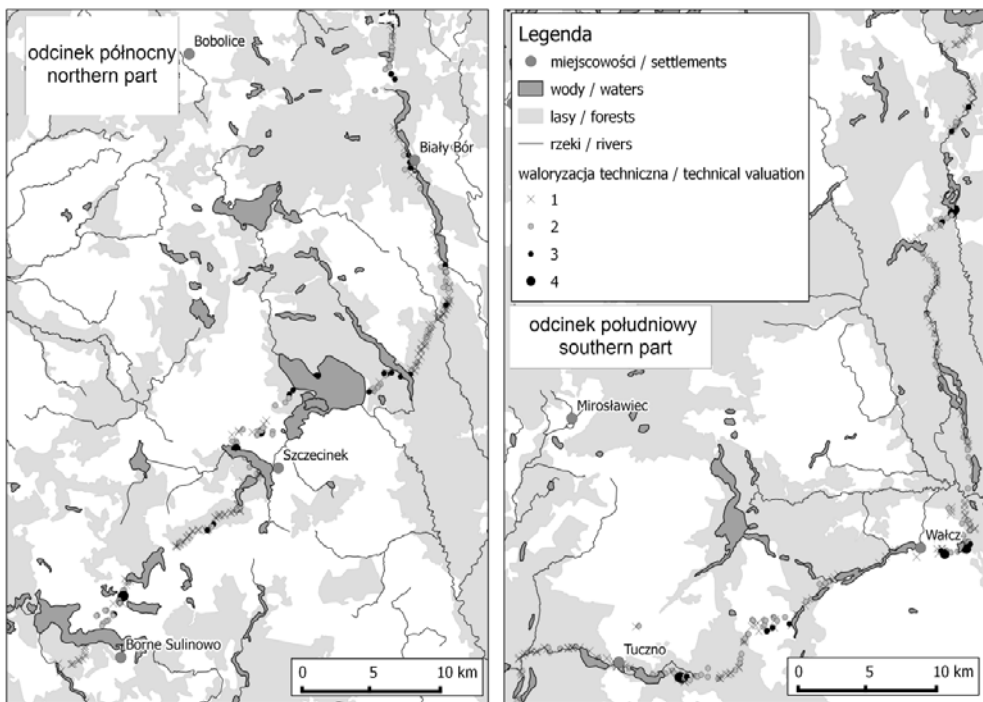
Ryc. 2. Położenie obiektów uwzględnionych w waloryzacji z uwzględnieniem projektowanej klasy odporności
 Fig. 2. Localization of valued objects with their projected resistance class

Wskutek powojennych zniszczeń, ale także cały czas postępującej degradacji, większość schronów znajduje się w złym stanie. Jedynie 115 obiektów zakwalifikowano do najwyższej klasy tej kategorii (ryc. 3). Podobnie jak w innych częściach Polski plagą są „złomiarze”, których łupem padają ostatnie zachowane egzemplarze pancerzy. Na badanym odcinku pozostały pojedyncze relikty dużych typów pancerzy, zinwentaryzowano jedynie 6 zachowanych elementów. Obiekty położone w miastach znikają z powierzchni ziemi zasypywane gruzem, odpadami czy ziemią, wskutek rozbudowy dzielnic mieszkaniowych czy dróg. Stosunkowo najlepiej zachowane są zespoły obiektów na odizolowanych terenach leśnych, które poza brakiem elementów pancernych zachowały się często w doskonałym stanie, łącznie z drobnymi elementami wyposażenia, malowaniem, napisami eksploatacyjnymi. Najważniejszym ich skupiskiem są północne krańce linii w okolicach Białego Boru i Drzonowa. Schrony wysadzone całkowicie w okresie powojennym wskutek zarostu roślinnością są już niemal nieczytelne w krajobrazie.

W waloryzacji atrakcyjności architektoniczno-technicznej schronów preferowano obiekty o dużej wartości dla historii fortyfikacji, a więc duże grupy warowne, schrony o najwyższej odporności B oraz obiekty eksperymentalne lub nietypowe (ryc. 4). Ogółem w najwyższej klasie waloryzacji (3 i 4) znalazło się 60 obiektów. Najważniejszymi ich przykładami są skupiska w okolicach Szczecinka (B-werki), Białego Boru (dobrze zachowane schrony nietypowe), Prusinowa Waleckiego (schrony pozoracyjne i nietypowe) oraz cztery grupy warowne w okolicach Wąlczy i Tuczno (Góra Wisielcza, Góra Śmiadowska, Marianowo, Cegielnia, a także forteczne jazy na Piławie). Stosunkowo mało atrakcyjne są natomiast zwykle nieźle zachowane leśne linie prostych stanowisk w dolinach rzecznych. Zwiedzenie kilku z nich prawdopodobnie zaspokoi ciekawość większości turystów.

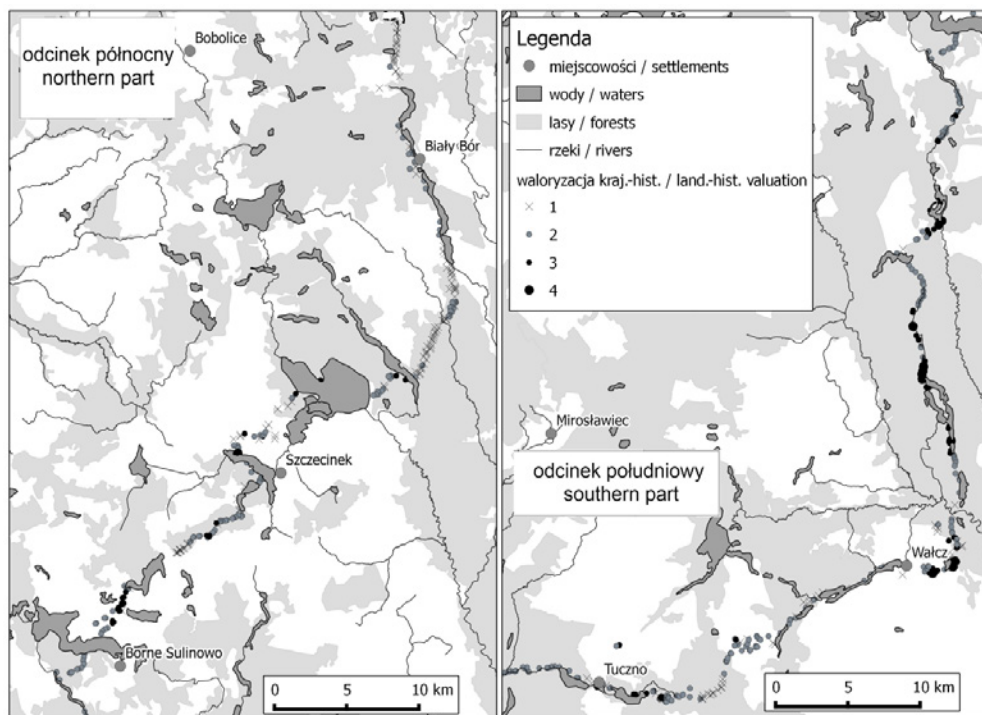

Ryc. 3. Stan zachowania obiektów Wału Pomorskiego
 Fig. 3. Preservation state of Pommernstellung fortified objects

Ryc. 4. Waloryzacja atrakcyjności techniczno-architektonicznej obiektów
 Fig. 4. Valuation of technical and architectural attractiveness

Waloryzacja atrakcyjności kulturowo-krajobrazowej preferowała natomiast obiekty położone w atrakcyjnym przyrodniczo krajobrazie, obiekty związane z historią walk o Wał Pomorski lub w inny sposób upamiętnione w historii lokalnej. Do najwyższych: 3 oraz 4 kategorii atrakcyjności zaliczono 112 obiektów. W kategorii tej zaznacza się przede wszystkim fragmenty pozycji na północ od Wałcza w ciągu jezior Dobrze–Smolno–Zdbiczno, położony wzdłuż ciekę Zdrój oraz w okolicach Nadarzyc, gdzie miały miejsce słynne operacje przełamania fortyfikacji. Pod względem technicznym odcinek ten tworzą głównie proste, mało interesujące obiekty, ale niemal każdy z nich odgrywał ważną rolę w historii walk o Wał Pomorski. Ze względów przyrodniczo-krajobrazowych interesujące są też obiekty w okolicach Bornego Sulinowa czy Tucznia, położone często wzdłuż ciągów przeszkód wodnych i w atrakcyjnych kompleksach leśnych stanowiących dodatkowy element potencjału turystycznego.

Ryc. 5. Waloryzacja atrakcyjności kulturowo-krajobrazowej obiektów
 Fig. 5. Valuation of landscape and historical attractiveness

Istniejąca infrastruktura turystyczna związana z Walem Pomorskim to przede wszystkim obiekty o charakterze muzealnym. Trzy z nich (Muzeum Przełamania Wału Pomorskiego w Mirosławcu, skansen – muzeum w Wałczu oraz Muzeum Wału Pomorskiego w dawnych koszarach w Wałczu) poświęcone są tylko zagadnieniom z nim związanym. Poza nimi funkcjonują skanseny historyczne w miejscach walk o przełamanie pozycji w Zdbicach i tzw. Przesmyku Śmierci. Są to obiekty powstałe jeszcze w latach 70., w znacznym stopniu zaniedbane. W ostatnich latach cenne obiekty fortyfikacyjne są dzierżawione przez osoby prywatne bądź stowarzyszenia miłośników fortyfikacji. Tak zagospodarowywane są podziemne chodniki grup warownych Góra Wisielcza i Śmiadowska oraz B-werk w Szczecinku. Dzięki tym inicjatywom zatrzymana została degradacja obiektów, wysprzątano i udostępniono chodniki podziemne, a w przypadku Szczecinka bunkier poddawany jest stopniowej rekonstrukcji. Podobnie jak w przypadku Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego widoczny jest konflikt pomiędzy ochroną przyrody (rezerwat nietoperzy) a koniecznością ochrony dziedzictwa kulturowego. W krajobrazie turystyczne udostępnianie obiektów odbywa się poprzez znakowanie szlaków turystycznych i ścieżek tematycznych oraz wydawanie map i przewodników po obiektach. W ten sposób zagospodarowane

są okolice Wałcza i Białego Boru, gdzie funkcjonują dobrze przygotowane ścieżki tematyczne, wsparte tablicami informacyjnymi w terenie oraz przewodnikami.

Wnioski

Waloryzacja atrakcyjności skonfrontowana z istniejącą infrastrukturą turystyczną uwiarydociła, że najcenniejsze obiekty w różny sposób próbują być wykorzystywane turystycznie. Poza zagospodarowywanymi obiektami wiele innych wciąż ma jeszcze duży potencjał dla rozwoju turystyki, przy czym sukces tego rodzaju działań w znacznej mierze zależy od udostępniania informacji o obiektach oraz prac w terenie. Na szczególną uwagę zasługuje zwłaszcza północny odcinek, gdzie istnieje wiele atrakcyjnych i dobrze zachowanych obiektów. Wiele ciekawych obiektów położonych na terenach leśnych nie wymaga kosztownych prac adaptacyjnych i w zupełności wystarczające jest ich uczynienie oraz wyznaczenie tras turystycznych. Brak także szerokiej koncepcji wykorzystania tych ciekawych obiektów jako całości, np. w postaci wspólnej inicjatywy związku gmin lub lokalnych grup zainteresowania.

Należy również ubolewać, że tak rozbudowana i liczna w obiekty pozycja obronna nie doczekała się ani jednej pełnej rekonstrukcji choćby niewielkiego obiektu, co z powodzeniem zostało przeprowadzone choćby w wielu schronach Pozycji Odrzańskiej, Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego, fortyfikacji górnośląskich czy helskich.

Literatura

- Dudek M. 1992. Wał Pomorski – Grupa Warowna Góra Wisielcza. Infort, nr 4(5).
- Dudek M. 1995. Struktura fortyfikacji „Wału Pomorskiego” w pasie przełamania przez 1 Armię Wojska Polskiego w 1945 r. Infort, nr 1(8).
- Dudek M., Sadowski J. 2006. Fortyfikacje Wału Pomorskiego w Wałczu. Infortitions, Gliwice, p. 112.
- Miniewicz J., Perzyk B. 1997. Wał Pomorski. Wydawnictwo MBP, Warszawa, p. 186.
- Myczkowski Z., Wielgus K., Śródulka-Wielgus J., Rymsza-Mazur W., Chajdys K. 2008. Rejestracja krajobrazów warownych jako podstawa rewitalizacji dawnych twierdz. Wiadomości konserwatorskie 23/2008, p. 36-57
- Raczkowiak W. 2009. Wieże obserwacyjne na Wale Pomorskim w okolicach Szczecinka, Gałówka, jez. Wilczkowo, Jelenino, Grabno, Dąbrowica (http://www.szczecinecka-panorama.pl/images/wieze_obserwacyjne_w_okolicy_szczecinka.pdf)
- Sadowski J. 2011. Fortyfikacje Pozycji Pomorskiej 1932–1945. Odcinek Drezdenko i jaz na Noteci. W: Pozycja Pomorska. Studia nad dziejami fortyfikacji w dolinie Noteci. Gliwice
- Sadowski J., Żabski A. 2009. Fortyfikacje Wału Pomorskiego w Powiecie Szczecińskim. Gliwice, p. 8–18.
- Śródulka-Wielgus J., Wielgus K. 2007. Krajobrazy „przemysłu czasu wolnego”. Czasopismo techniczne. z.10, Architektura z. 5-A, p. 172–173.